

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Фесенко Анжеліка Артурівна

УДК 94(629.5)(477)

**ВНЕСОК ПОЧЕСНИХ ГРОМАДЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У РОЗВИТОК
РЕГІОНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Миколаїв – 2018

Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
Рижева Надія Олександрівна,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського,
завідувач кафедри історії, етнології та археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Сергійчук Володимир Іванович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, професор кафедри давньої та нової історії
України

доктор історичних наук, професор,
Цубенко Валерія Леонідівна,
Одеська державна академія будівництва та архітектури,
завідувач кафедри українознавства

Захист відбудеться 31 травня 2018 р. о 13-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К.38.134.01 у Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського (54030, Миколаїв, вул. Нікольська, 24, ауд. № 01.322).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (54001, Миколаїв, вул. Нікольська, 24).

Автореферат розісланий 27 квітня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізовано вченої ради

В. А. Пархоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвиток України на сучасному етапі, боротьба з тими викликами, що постали перед нашою державою та світом у XXI сторіччі значно підвищують роль національної еліти у суспільних і державотворчих процесах. Досвід діяльності інституту Почесних громадян міст Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. повинен надати допомогу в формуванні нових еліт суверенної України. Насамперед, це стосується громадян, які отримували цей статус за участь у військових діях, значний внесок у культурну та соціально-економічну розбудову міст.

Актуальною є проблема з погляду українського сьогодення. Оскільки сучасний період державної розбудови України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років.

Період другої половини XIX – початку XX ст. для території сучасного Півдня України став важливим історичним етапом, упродовж якого формувалися визначальні риси соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку. Формуються органи громадської організації та самоврядування міського населення – інститути Почесного громадянства, що активно брали на себе роль провідників економічної та культурної діяльності місцевих громад. У межах дослідження важливо простежити залежність розвитку тогочасного соціуму від політичних, економічних та соціальних процесів.

Актуальність обраної теми полягає у відображенні найменш вивченого – регіонального аспекту дослідження соціуму. Становлення України, як демократичної, європейської держави передбачає якнайширший розвиток і підтримку місцевого самоврядування, практичним утіленням якого стала реалізація проголошеного Президентом України курсу на децентралізацію влади. Усе зазначене вище актуалізує комплексне дослідження регіональної проблематики в історичній ретроспективі, усуненні наявних у цьому питанні фактологічних прогалин.

Актуальність дослідження внеску елітарних станів Півдня України у розвиток регіону пояснюється необхідністю комплексного виявлення шляхів формування типових архетипів та уявлень про історичне минуле Північного Причорномор'я в сучасному суспільстві.

Усі перелічені вище обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського і є складовою наукової теми «Історія Півдня України в модерній та новітній час у контексті загальноісторичного розвитку» (номер державної реєстрації 0118U003979), що виконується кафедрою історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному аналізі, узагальненні та критичному переосмисленні здобутків історіографії, опублікованих і неопублікованих джерел, що дає можливість виявити регіональні особливості соціально-економічної, суспільно-політичної та культурно-освітньої генези міст Півдня України в досліджуваний період, виокремити внесок Почесних громадян у їх розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. на матеріалах міст Миколаєва та Севастополя.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати процес становлення та особливості функціонування Інституту Почесного громадянства, охарактеризувати його ефективність;
- окреслити відмінності між поняттями «Почесне громадянство» та «Почесне громадянство міст», узагальнити ключові чинники організаційно-правового регулювання діяльності окреслених інституцій;
- визначити засади, функції та результати діяльності Почесних громадян у публічному просторі в контексті відбудови міст після Кримської війни (1853–1856 років);
- дослідити персональний внесок Почесних громадян південноукраїнських міст – Миколаєва та Севастополя у розвиток регіону;
- відстежити коло питань, які потребують подальшого уточнення та дослідження.

Об'єктом дослідження є інститут Почесного громадянства, як складова станового розвитку елітарних прошарків міського населення Півдня України в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є трансформація станового інституту Почесного громадянства, визначення прав та обов'язків Почесних громадян як привілейованої соціальної верстви, виокремлення їх унеску у комплексний розвиток базових центрів кораблебудування та військово-морського флоту регіону – Миколаєва та Севастополя модерної доби.

Територіальні межі дослідження охоплюють міста Миколаїв та Севастополь – сучасні адміністративні одиниці суверенної Української держави. Такий вибір пов'язаний із відмінностями розвитку досліджуваних міст, завдяки їх військово-морській спрямованості, порівняно з іншими міськими центрами Півдня України – Одесою та Херсоном.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. – період становлення та подальшої генези інституту Почесного громадянства. Нижня межа дослідження пов'язана з тим, що саме з середини XIX ст. сформувалися ключові юридичні та організаційні чинники діяльності інституту Почесного громадянства, що надало можливості його реального впливу на життєдіяльність міст. Верхня хронологічна межа закінчується 1917 роком, коли декретом більшовицької РНК скасовано вказану інституцію.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, науковості, історизму. Системний підхід під час вивчення фактичного матеріалу дозволив уникнути тенденційності добору та інтерпретації фактів. При написанні дисертації нами використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи, а саме: хронологічний (розгляд динаміки подій у часовій послідовності – становлення інституту Почесного громадянства, його розвиток протягом модерної доби, діяльність окресленої станової категорії на початку ХХ ст.), порівняльно-історичний (дослідження внеску Почесних громадян у розвиток міст у різні хронологічні періоди), конкретно-історичний (вивчення суспільно-політичних процесів у конкретно-історичних умовах), конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), біографічний метод (використання біографій для вивчення життєдіяльності Почесних громадян міст), ретроспективний (надає можливість абстрактно-науково відтворити відповідні історичні події на підставі їх узагальнення) та метод статистичного аналізу (висвітлення кількісних трансформацій інституту Почесного громадянства протягом досліджуваної доби).

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що досліджено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історіографії. На основі широкого пласту джерел, значну частину яких уперше введено до наукового обігу, дисертантка розглянула соціально-економічний, культурний розвиток міст Півдня України – Миколаєва та Севастополя з урахуванням внеску Почесних громадян у їх розвиток.

У результаті *вперше*:

- здійснено спробу комплексного аналізу становлення та особливостей функціонування інституту Почесних громадян на прикладі Миколаєва та Севастополя в період із середини ХІХ до початку ХХ ст.;

- відстежено динаміку кількісних та якісних змін у системі елітної станової категорії Почесних громадян протягом функціонування окресленої інституції;

- конкретизовано відмінності між Інститутом почесного громадянства та Інститутом почесного громадянства міст;

- простежено вплив Почесних громадян на трансформацію публічного простору Севастополя та Миколаєва;

- проведено цілісний аналіз історіографії теми, усунено певні фактологічні прогалини й уведено до наукового обігу значну кількість архівних джерел. Оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості дослідженого масиву документів у вивченні зазначеної теми.

поглиблено відомості про:

- внесок Почесних громадян Миколаєва та Севастополя у розбудову міст після Кримської війни (1853–1856 рр.).

- механізми реалізації організаційно-правових заходів імперського уряду щодо становлення та генези інституту Почесного громадянства.

подальшого розвитку в дисертації набули положення про:

- роль Морського відомства в адміністративному управлінні та соціально-економічній розбудові розглянутих у дисертації міст;
- запровадження за ініціативою Почесних громадян міст пасажирського та комерційного пароплавства акваторіями Чорного, Азовського й інших морів у портах Севастополя та Миколаєва;
- конкретизацію відмінностей між поняттями станове Почесне громадянство та Почесне громадянство міст.

Практичне значення роботи полягає в тому, що наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть бути використані під час підготовки узагальнювальних праць з історії України та Південного регіону модерного часу. Матеріали дослідження можна використовувати в дидактичних цілях під час підготовки уроків у школі, лекційних та семінарських занять у закладах вищої освіти, під час розгляду відповідних тем із нормативних курсів «Історія України», «Історія рідного краю». Наведені в дисертації факти, висновки й узагальнення можуть стати корисними в краєзнавчій та екскурсійній роботі.

Особистий внесок дисертантки визначається постановкою та обґрунтуванням проблеми, її самостійним розв'язанням, що дозволяє глибше та повніше усвідомити ключові аспекти соціокультурного, громадсько-політичного та економічного розвитку Півдня України протягом досліджуваного періоду, а також у введенні до наукового обігу та аналізу значного комплексу нових джерел. Усі висвітлені в дисертації наукові результати отримані авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації оприлюднювалися на засіданні кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Результати дослідження апробовані дисертанткою на Міжнародній конференції Росія – Крим – Балкани: діалог культур. Наукові доповіді міжнародної конференції (м. Севастополь, 6-10 вересня 2004 р.); V Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 2005 р.); VII Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 2007 р.); VIII Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 2007 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Альмінські читання» (м. Сімферополь, 2008 р.); Регіональна науково-методична конференція «Проблеми гуманізації освіти на сучасному етапі» (м. Севастополь, 25 квітня 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція IX Таврійські наукові читання (м. Сімферополь, 2009 р.); VI Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства» (м. Миколаїв, 15–16 квітня 2016 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (м. Миколаїв, 19–21 квітня 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 16 наукових праць, 6 у фахових виданнях України, із них 1 – у виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (347 позицій), списку публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, із них основний текст – 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми дисертаційної роботи, її актуальність, подано зв'язок дисертації з науковими програмами, планами і темами, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, методи дослідження, окреслено наукову новизну і практичне значення, показано апробацію результатів дослідження, публікації та структуру роботи.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** показано стан наукової розробки теми, проаналізовано широкий масив архівних та документальних матеріалів, які використано під час написання роботи, розкрито особливості теоретико-методологічного апарату.

Підрозділ 1.1 «Історіографія проблеми» містить аналіз літератури з теми дисертації. Із урахуванням наукових та концептуальних критеріїв і відповідно до ідейно-політичних реалій часу історіографія досліджуваної проблеми охоплює три, на наш погляд, етапи. Перший етап – дореволюційні праці загального характеру, історіографія в якій поділена на узагальнювальні роботи, що стосуються історії станів у дореволюційній Росії, але не торкаються процесу становлення і розвитку станового почесного громадянства (спадкоємного та особистого) та тематичні дослідження з історії генерал-губернаторств і губерній сучасного Півдня України (Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, Херсонської та Таврійської губерній). Дослідження радянських вчених, щодо міського самоврядування, владних інституцій і інституту почесного громадянства становлять наступний етап дослідження. Хронологічні рамки третього етапу охоплюють кінець 1980-х років – дотепер. У дослідженнях зазначеного періоду дисертантка акцентувала увагу на працях, у яких аналізується інститут Почесного громадянства, регіональні аспекти державного управління і місцевого самоврядування в XIX – на початку XX ст., розглянула історію населених пунктів, що входили до складу Миколаївського і Севастопольського військових губернаторств, завдяки низці праць історико-біографічного характеру.

У роботах першого етапу факти з суспільної організації еліти регіону подавалися фрагментарно тільки в контексті загальноімперських процесів певного часу. В узагальнювальних працях дореволюційних дослідників в

основному вивчався механізм роботи міських дум і місцевого самоврядування. Також увага була прикута до загальної історії станів у Російській імперії, місце та перспективи станового суспільства в контексті актуальних тенденцій розвитку країн Західної Європи модернового часу XIX – початку XX ст. Історії дворянства та порівняльному розвитку державного права в Росії та країнах Західної Європи присвячені праці київського професора О. Романовича-Славатинського.

Характерною ознакою першого етапу дослідження є надмірна увага до ролі та впливу на всі сфери життєдіяльності суспільства персони російського монарха, зокрема на визначену в дисертації проблематику. Дослідник міського самоврядування та еволюції станових груп Російської імперії О. Кизиветтер акцентує увагу на законодавчих актах Катерини II, що, на його думку, стали фундаментом для генези станових груп протягом XIX сторіччя.

У другій половині XIX ст. у дореволюційній історіографії з'являється низка публікацій, присвячена як питанням місцевого самоврядування, так і становим групам Російської імперії, спільною рисою яких є виокремлення взаємозв'язку ментальності населення з еволюцією станової системи. Зокрема, ці тези дисертантка знаходить в авторських працях О. Чичеріна, С. Беляєва, К. Побєдоносцева, М. Плошинського, О. Знаменського та інших

У XIX ст. почали з'являтися тематичні праці з історії сучасного Півдня України. Чимало з них носило публіцистичний характер. У контексті нашої дисертаційної роботи вони становлять інтерес, як краєзнавчі праці, що відображають соціально-економічні, політичні та культурні процеси того часу, зокрема, суддя з Севастополя П. Саморуков здійснив подорож територіями Херсонської та Таврійської губерній. Під час якої ним зроблено опис Миколаєва, Севастополя, Інкерману та інших міст. Краєзнавчі праці описового характеру, подібні до П. Сумарокова, залишили О. Афанасьєв-Чужбинський, І. Палімпсестов, Е. Августинівич, Н. Всевозький, А. Скальковський, Ф. Федоров. Незважаючи на брак науковості, в них порушуються проблеми колонізації та розвитку сучасного Півдня України, особливості управління та господарчо-культурного розвитку міст регіону, зокрема Севастополя та Миколаєва.

Діяльність Почесного громадянина, військового губернатора Миколаєва Б. фон Глазенапа розглянута у роботі дослідника Ю. Янсона. Постаттям військових губернаторів, Почесних громадян Миколаєва О. Грейга, Б. фон Глазенапа присвячені праці Г. Ге – відомого краєзнавця, громадського діяча другої половини XIX – початку XX ст.

Важливим внеском у дослідження історії Півдня України стали праці історика Д. Багалія. Учений показує, яким чином відбувалося заселення та розвиток таких міст, як Миколаїв, Херсон, Одеса, оприлюднює інформацію про соціокультурний, матеріальний і культурний розвиток міст тощо.

Дослідження радянських істориків, праці яких проаналізовано у другій групі історіографії, певною мірою заповнили інформаційний вакуум у вивченні проблеми. Зауважимо, що вони написані під впливом радянської

ідеологічної парадигми щодо станового та соціокультурного розвитку Російської імперії XIX – початку XX ст. У працях науковця Т. Архипова розглянуто питання міського управління XIX ст. та роль станових категорій, однак історія Почесного громадянства згадується побічно. Інший радянський історик П. Риндзюньський аналізує структуру міських громад Російської імперії, позитивно оцінюючи факт заснування такої станової категорії, як Почесний громадянин.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років виходить низка фундаментальних монографій з історії Російської імперії XIX ст. У них розглянуто трансформацію інститутів влади, надано оцінку внутрішній політиці та структурі місцевих державних установ, однак замовчувалася проблема генези інституту Почесних громадян. Типовим прикладом є роботи науковця М. Єрошкіна. Тему станової структури і місце в ній Почесних громадян дослідив історик Б. Миронов. Натомість, розглядаючи інститут Почесного громадянства в цілому, автор обминув увагою питання міського Почесного громадянства.

Заслужують на увагу роботи радянської дослідниці В. Нардової. Висвітлюючи тему міського самоврядування, науковець звертається до ролі Почесних громадян у міському самоврядуванні та організації станового Почесного громадянства.

Якісно новий рівень вивчення й аналізу матеріалів, пов'язаних з темою нашого дослідження, починається з кінця 1980-х рр. Вагомий внесок у вивчення проблем вітчизняної історії періоду модерної доби зроблено провідним українським фахівцем з цього напрямку В. Сергійчуком. Професор аналізує низку питань, зокрема й тих, що пов'язані з темою цього дослідження – визначення українських етнічних територій, долі української спільноти у Південній Україні та іншого.

Вагомим внеском у дослідження питань, пов'язаних з структурою інституту генерал-губернаторств в Україні XIX – початку XX ст., організацією органів тодішнього державного управління тощо, стали праці В. Шандри. Серед іншого виокремимо монографію, присвячену функціонуванню міщанських органів станового самоврядування в Україні.

Цінну інформацію для дослідження питання Почесного громадянства знаходимо у працях О. Чечуліна та М. Решетникова. За допомогою широкої джерельної бази вони комплексно підійшли до питання встановлення та розвитку станового Почесного громадянства та Почесного громадянства міст.

Дослідниця з Миколаєва Л. Левченко присвятила низку робіт історії Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства XIX ст. Розкриваючи основні напрями розвитку зазначеної адміністративно-територіальної одиниці, Л. Левченко наводить біографії головних командирів Чорноморського флоту, яким присвоєно звання Почесного громадянина міст.

Привертають увагу історико-біографічні праці одеського дослідника В. Голованя, який намагався відслідкувати біографічні відомості Почесних

громадян міста Одеси. Краєзнавець із Севастополя П. Веселов у документальній збірці торкається долі Почесного громадянина міста – письменника графа Л. Толстого. Інший севастопольський дослідник, П. Ляшук, звертається до біографії Почесних громадян – П. Перелешина та М. Кази. Дослідник-краєзнавець із Миколаєва Ю. Крючков зупиняється на життєдіяльності Почесного громадянина міста адмірала О. Грейга.

Близькими до теми дисертаційного дослідження є роботи з історії Півдня України модерної доби дослідників В. Цубенко, Є. Алтабаєвої, О. Чікіна, Г. Ванєєва, Б. Зубова та інших.

Аналіз історіографії теми дослідження дає підстави стверджувати, що попри безумовні здобутки нині немає спеціальної комплексної наукової праці, присвяченої становленню та розвитку інституту Почесного громадянства ХІХ – початку ХХ ст.

Основою дослідження стали різноманітні за походженням та змістом документальні джерела. У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» схарактеризовано найважливіші документальні матеріали, що дозволяють розкрити обрану тему. Основу дисертації складають неопубліковані архівні джерела, зокрема матеріали фондів Російського державного архіву Військово-Морського флоту (РДА ВМФ), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК), Державного архіву міста Севастополя (ДАМС), Національного Музею героїчної оборони й звільнення міста Севастополя.

Відповідно до класифікації, що утвердилася в історичній науці, комплекс джерел опрацьовано за такими категоріями: 1. Законодавчі акти 2. Матеріали обласних державних архівів; 3. Збірки документів; 4. Документи закордонних архівосховищ; 5. Матеріали періодики.

Перша група джерел – документи та матеріали органів імперської влади (законодавчі державні акти, протоколи, постанови, накази, обіжники, інструкції, правові акти тощо) дозволили проаналізувати законодавчо-правове забезпечення процесу регуляції станової категорії Почесний громадянин в досліджуваний період. Центральне місце займає аналіз, узагальнення та систематизація наказів Сенату, циркуляри морського міністра, протоколи засідань Чорноморського адміралтейського правління розпоряджень Морського відомства та військових губернаторів Миколаєва і Севастополя тощо.

Другу джерельну групу складають документи Державних архівів Миколаївської області, Автономної республіки Крим та міста Севастополя. Завдяки ним дисертантка мала змогу усунути певні фактологічні прогалини та виокремити регіональні особливості змін соціально-економічного та політичного становища елітарних станових категорій Миколаєва та Севастополя протягом досліджуваного часу.

У Державному архіві Миколаївської області дисертанткою опрацьовано п'ять фондів. Базовим для дослідження стали документи Ф. 230

«Канцелярія Миколаївського військового губернатора (1805–1900)». Архівні джерела дають змогу прослідкувати діяльність О. Грейга та М. Лазарева на посаді військових губернаторів, їхній внесок у розвиток Миколаєва та Севастополя. Цінним джерелом для написання роботи стали матеріали фондів Ф. 216 «Миколаївська міська управа», Ф. 222 «Миколаївська міська дума», Ф. 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника», Ф. 246 «Управління Чорноморських адміралтейських поселень».

У Державному архіві в Автономній Республіці Крим опрацьовано матеріали Ф. 39 «Таврійський губернський статистичний комітет (1857–1918)», за допомогою якого визначено кількісну динаміку змін станових категорій населення Севастополя. У Ф. 161 «Матеріали Таврійської губернської облікової архівної комісії (1887–1916)» містяться цінні матеріали щодо організаційно-правових розпоряджень, що регламентують функціонування станової категорії Почесних громадян. Документи установ і організацій залучено до дослідження завдяки фондам – Ф. 529 «Статистичне бюро Таврійського земства (1896–1917)» та Ф. 327 «Канцелярія Таврійського губернського очільника дворянства (1804–1915)».

У Державному архіві міста Севастополя вивчено 20 фондів і переглянуто близько 90 одиниць зберігання. Зокрема, матеріали Ф. 15 «Канцелярія Севастопольського градоначальника (1873–1920)», Ф. 8 «Управління Севастопольського трамвая й освітлення анонімного Бельгійського товариства (1897–1920)», Ф. 18 «Севастопольський міський магістрат», Ф. 25 «Севастопольська міська управа», Ф.7 «Комісія музею Севастопольської оборони» та інші.

Значний інтерес для дисертантки становлять фонди Національного Музею героїчної оборони Севастополя, серед яких – протоколи засідань міської думи, що конкретизують практики присвоєння звання Почесний громадянин міста на місцевому рівні.

Третя група джерел – збірники документів. Насамперед, це матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії», де наведено статутні документи, якими керувалися при присвоєнні станового почесного громадянства як особистого, так і спадкового. Дисертанткою використано збірник документів і матеріалів «Севастополю 200 років», виданий Головним архівним управлінням за участю Кримського й Севастопольського архівів. Ці збірники документів використано насамперед, як інформацію про відродження Севастополя після Кримської війни та внесок Почесних громадян у цей процес. Становлять інтерес документи Кінофотофонду Севастопольського архіву, зокрема про утворення органів міського управління, соціально-економічний і господарчий розвиток Севастополя та ролі Почесних громадян у цих процесах та інше.

Четверту групу джерел становлять матеріали Російських державних архівів. Оскільки велика кількість документів з історії Морського відомства, військових губернаторств, безпосередньо міст Миколаєва та Севастополя зберігається у зазначених архівосховищах, їх залучення значно збагатило

джерельну базу дослідження. У Російському державному архіві Військово-Морського флоту дисертанткою досліджено 23 фонди, опрацьовано 110 справ. Найбільш важливими та інформативними для виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань стали Ф. 243 «Управління головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря. Миколаїв (1785–1908)», Ф. 920 «Севастопольський порт. (1783–1917)», Ф. 227 «Найвищі веління, рескрипти й укази (1725–1917)», Ф.8 «Грейги: Олексій Самуїлович (1775–1845) і Самуїл Карлович (1836–1888)», Ф. 410 «Канцелярія Морського міністерства (1836–1918)», Ф. 701 «Григорович Іван Костянтинович, адмірал (1853–1930)», Ф. 19 «Меншиков Олександр Сергійович, адмірал (1787–1869)», Ф. 1183 «Завідувач казенними садами в Миколаєві (1860–1885)» та інші.

У Російському державному військово-історичному архіві дисертанткою досліджено 8 фондів, серед яких варто виокремити документи фонду «Військово-похідної канцелярії при імператорській головній квартирі», Ф.970, де збережено листування щодо відвідування імператором Севастополя і Миколаєва в 1837 і 1845 роках, фонди Департаменту герольдії, матеріали з яких були необхідними при визначенні складової звання «Почесний громадянин міста», процедури його присвоєння, а також фіксації розбіжностей між Інститутом станових почесних громадян та Інститутом Почесних громадян міст.

П'яту групу джерел формують матеріали періодики. До цієї групи джерел залучено публікації журналу «Морський збірник», що почав виходити з 1848 року, саме там знайшли місце численні публікації представника морського відомства М.Закревського щодо діяльності О.Грейга. Найбільш масовим джерелом з історії Почесного громадянства є щоденні газети «Севастопольський довідковий листок», а згодом і «Кримський вісник», де регулярно друкувалися повідомлення про присвоєння або дарування Почесного громадянства. До цієї групи джерел належать також словники, довідники, путівники, адреси-календарі, де зосереджено інформацію з життєдіяльності Севастополя та Миколаєва досліджуваного періоду.

Отже, джерельна база є достатньою для вивчення і розкриття головних аспектів обраної теми.

Теоретико-методологічні засади дослідження проаналізовані в *підрозділі 1.3.*

Дослідницька робота з проблематики регіонального соціокультурного розвитку України в певні хронологічні етапи вирізняється надзвичайною динамікою та розробкою значної кількості загальних та спеціальних методів дослідження. Це дозволило створити підґрунтя для отримання нових наукових результатів.

В основі дисертаційного дослідження покладені принципи історизму, об'єктивності, цивілізаційного підходу, системності та комплексності. Із урахуванням предмета та завдання дослідження теоретико-методологічна

база ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах пізнання. Серед загальнонаукових методів нами застосовувалися наступні: метод аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення, системного підходу, конкретизації та абстрагування. Поєднання цих принципів та методів дає змогу відтворити події, що відбувались у соціокультурному, соціально-економічному та громадсько-політичному розвитку Севастополя та Миколаєва в ХІХ – початку ХХ ст., унаочнити вплив інституту Почесних громадян на історичну долю південноукраїнського краю, що дозволяє належним чином вирішити поставлені дослідницькі завдання та розкрити обрану тему.

У другому розділі **«Формування та генеза інституту Почесного громадянства в ХІХ ст»**, який складається з трьох підрозділів, розкрито та проаналізовано основні напрями формування та трансформації інституту Почесного громадянства в досліджуваній період.

У підрозділі 2.1 **«Законодавчо-правова практика присвоєння та трансформація станової категорії Почесного громадянства»** розглянуто питання організаційних та юридичних трансформацій наявної станової категорії протягом модерної доби. З погляду на те, що практичне втілення правових норм утвердження та становлення інституції Почесного громадянства забезпечувалося численними законодавчими актами, рішеннями та розпорядженнями імперських органів влади та безпосередньо монарха Російської імперії, для комплексного дослідження окресленого питання, ми дозволити собі для більш детального висвітлення проблеми розширити хронологічні межі дисертаційного дослідження.

З'ясовано, що починаючи з другої половини ХVІІІ ст., перед панівними колами Російської імперії гостро постала проблема «цивілізаційного» відставання від Західного світу в багатьох сферах, серед яких наближення статусу міст і аристократії Російської імперії до базових засад, сформованих Магдебурзьким правом. У зв'язку з чим приймаються документи, спрямовані на регулювання статусу міст, їх станової структури. Наслідком чого стає виникнення на початку ХІХ сторіччя інституту Почесного громадянства – привілейованого міського прошарку, який планувалося зробити вищим міським станом.

Започаткування інституту почесного громадянства міст Російської імперії другої половини ХІХ ст. тісно пов'язано з реформами 1860-х років. Нагородження цим званням розглядалося владою та громадськістю міст як засіб залучення до міського самоврядування осіб, які не належали до міських станів. Той факт, що це була єдина нагорода, котра надавалася не державними структурами, а органами місцевого громадського управління надав статусу «почесний громадянин» достатньо високого ступеня престижності. Відмінності Миколаєва та Севастополя в цьому аспекті впливають із їх територіального розташування та пов'язаних з цим соціально-економічних та політичних реалій. Спільною рисою стало те, що у цих містах «почесними громадянами» визнають переважно представників

військово-морської сфери, учасників Кримської війни, трапляються випадки, коли особа отримує «почесне громадянство» обох міст, зокрема морський міністр І. Григорович, меценат Є. Богданович.

У підрозділі 2.2 «Роль родини Грейгів у розбудові Миколаєва та Севастополя в період становлення інституції Почесного громадянства» доведено вагомий внесок низки Почесних громадян у розвиток зазначених у дисертації міст Півдня України. Особливо слід відзначити родину Грейгів, два представники якої Олексій Самуїлович та Самуїл Олексійович – у різний період отримали це почесне звання. Перебуваючи на посаді головного командира Чорноморського флоту й портів, військового губернатора Миколаєва та Севастополя, адмірал О. Грейг досяг значних успіхів як у військовій, так і в адміністративно-господарчій розбудові міст. С. Грейг, відзначившись у розбудові оборонних споруд Миколаєва в період Кримської війни, зробив блискучу кар'єру у фінансовій сфері, очоливши відповідне міністерство Російської імперії. При цьому, у міру можливого він здійснював допомогу та враховував нагальні потреби рідного міста, за що Миколаївська міська дума у 1873 році присвоїла йому звання Почесного громадянина міста.

У підрозділі 2.3 «Внесок почесних громадян у розбудову та обороноздатність міст напередодні та в період Кримської війни» представлено аналіз діяльності представників елітної станової групи в середині та другій половині ХІХ ст. Напередодні Кримської війни продовжувався інтенсивний соціально-економічний розвиток міст, зростання їх благоустрою. Вагомий внесок у всіх напрямках життєдіяльності міста належить адміралу М. Лазареву. За його ініціативою упродовж 1840 – 1850-х рр. розроблено проекти реконструкції міст.

Із метою посилення обороноздатності Севастополя в 1854 р. на посаду начальника інженерної служби запрошено Е. Тотлебена. Під його керівництвом збудовано укріплення Південної та Північної сторін міста, за що йому присвоєно звання Почесного громадянина Севастополя.

У третьому розділі «Діяльність Почесних громадян у публічному просторі та їх вплив на регіональний розвиток у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» розглянуто характер та результати діяльності Почесних громадян у розбудові міст південноукраїнського краю в окреслених територіальних рамках.

Підрозділ 3.1 «Внесок почесних громадян у повоєнну відбудову Севастополя» дозволяє стверджувати, що однією з найбільших проблем для міста, крім повоєнної розрухи, стало рішення Паризької конференції, за підсумками якої Російська імперія не мала права тримати флот на Чорному морі. Нагальною вимогою часу стало пристосування до нових реалій, а саме – відмова від традиційної військово-морської спрямованості та перехід до торговельно-комерційної діяльності. Труднощі викликала позиція Морського відомства, що не вважало доцільним прискорити відбудову міста, конкуренцію якому складали феодосійський порт, Євпаторія, Одеса.

Якісно новий етап у житті міста розпочато після скасування заборони на військовий флот у 1871 році. Вагомий унесок у його відновлення здійснили Почесні громадяни, градоначальники, міські голови – П. Кислинський, П. Перелешин, М. Казі. За їх організаційної підтримки місто швидко відновлювалося. У 1870-х роках розпочинається будівництво залізничної колії, збільшується експорт зернової продукції, – у 1888 році експорт зріс у 15 разів порівняно з 1875 роком. Севастопольський порт налагодив сполучення з північноамериканськими містами Нью-Орлеаном, Чарльстоуном, європейськими – Неаполем, Піреєм, Ніццою, єгипетськими – Олександрією і Порт-Саїдом. Загалом це призвело до того, що в 80-х роках XIX ст. Севастополь перетворюється на один із провідних портів Чорного моря, торговельно розвинуте та упорядковане місто.

Відповідно до змістовного дослідження проблеми процесу відновлення міст після Кримської війни та їх подальшого розвитку присвячено *підрозділ 3.2 «Вплив почесних громадян на розвиток Миколаєва та Севастополя наприкінці XIX ст.»*. Проведений аналіз свідчить, що промисловий переворот кінця XIX ст. висував нові вимоги до організації міського життя. Провідником буржуазних реформ у Миколаєві став адмірал Б. фон. Глазенап. Очільнику міста вдалося отримати дозвіл на відкриття комерційного порту та митного пункту в Миколаєві, включити місто до залізничної мережі, розвивати освіту, культуру, благодійність. Завдяки діяльності Б. фон Глазенапа Миколаїв перетворився на міжнародний порт із широким залученням іноземних капіталів.

У наявних конкретно-історичних умовах діяльність Почесних громадян спрямовувалась як на модернізацію міст, так і на започаткування притаманних Західній Європі благодійних акцій. Провідну роль у цьому зіграли військові, громадсько-політичні діячі О. Ріхтер і Є. Богданович. Останній обирався Почесним громадянином як Севастополя, так і Миколаєва. За їх підтримки в 1884 році Севастополь одержав 220 тисяч карбованців на благоустрій та відродження після Кримської війни. Регулярними стали культурні акції, ініційовані Почесними громадянами.

Практична реалізація модернізації міст за участю представників станової категорії Почесних громадян – депутатів міських Дум Миколаєва та Севастополя, знайшла своє відображення у благоустрої та залученні іноземного капіталу до міських інфраструктурних проектів. Так, міська управа Севастополя в 1896 році уклала угоду з німецької фірмою Р. фон Гартмана щодо облаштування та експлуатації електричної колії міста протягом 40 років.

Складовою частиною суспільно-політичних змін та продовження процесу закріплення капіталістичних відносин стали події початку XX ст., розглянуті в *підрозділі 3.3 «Становище та діяльність елітарної станової категорії на початку XX ст.»*. Дисертантка зауважує, що серед головних чинників розвитку міст стали революційні події 1905 року та вибори до Державної думи. Надії на демократизацію суспільно-політичного життя

вилилися в гучні акції, ініційовані Почесними громадянами міст, із відзначення відкриття Державної думи.

Зрушення в соціально-економічній сфері, до яких жваво долучилися Почесні громадяни міст та представники станової категорії Почесних громадян, тривали попри швидке згасання ентузіазму в сфері демократизації громадсько-політичного життя. Так, розвитком усіх сфер життєдіяльності міста, зокрема й такої специфічної, як курортна опікувався міський голова Севастополя О. Максимов. За його ініціативою надано кредитну позику на суму 200 тисяч рублів для благоустрою міста. Напередодні Першої світової війни Севастополь мав 43 підприємства, розвинуту суднобудівну, судноремонтну базу із загальною кількістю 5720 робітників, 7300 житлових будинків та курортно-санаторну сферу. Одним з останніх звання Почесного громадянина отримав у жовтні 1916 року адмірал І. Григорович за будівництво і відкриття в Севастополі лікарні при інституті фізичних методів лікування.

Жовтневий переворот 1917 року знищив станові статуси та наявну нагородну систему, зокрема й звання Почесного громадянина міста. Уже в перші дні після захоплення влади більшовиками ухвалено декрет Ради Народних Комісарів та ВЦВК від 24 листопада 1917 року «Про знищення станів і цивільних чинів», перший пункт якого скасовував усі наявні в Росії станові розподіли громадян, станові привілеї й обмеження, станові організації й установи.

У *висновках* підбито основні підсумки та сформульовано головні положення дисертаційного дослідження:

– здійснений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що тема дисертації не мала донині належного висвітлення в науковій літературі. До сьогодні не існує комплексного дослідження питання становлення та функціонування інституту Почесного громадянства на Півдні України в ХІХ на – початку ХХ ст. Залучена джерельна база є достатньо репрезентативною, частина архівних документів уведена до наукового обігу вперше. Специфіка теми дослідження зумовила вибір методологічних підходів і застосування загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів;

– встановлено, що намагання вищої влади Російської імперії подолати відставання від Західноє Європи у площині міського управління призвело до реформування правових систем міського самоврядування. Наприкінці першої чверті ХІХ ст. виникає станова категорія «Почесний громадянин», що трансформувалася з інституту «Іменитого громадянства». Аналіз історичного матеріалу свідчить, що заохочення громадян та визнання їх громадських заслуг у царській Росії мало бюрократичний характер. Державний апарат, хоч і враховував думку громадськості, однак не проводив процедур обговорення широкими колами громадськості, або відкритих комерційних конкурсів. Ключове значення надавалося персональним здобуткам конкретних осіб, незалежно від їх сфери занять. Рішення щодо присудження звання Почесний громадянин міста набувало значної ваги, допомагало у

подальшій реалізації особистих проектів нагороджених. На початку ХХ ст. змінюється ситуація з суспільним визнанням домінантів. Розвиток капіталістичних відносин спричинив запровадження певних змін за західноєвропейськими аналогіями. Проте в дореволюційній Росії через низький рівень дієвості громадянського суспільства та недосконалість необхідних інститутів програма суспільного визнання ініціювалася здебільшого державою;

– з'ясовано, що головні відмінності між поняттями Почесне громадянство та Почесне громадянство міст полягали в тому, що категорія Почесного громадянства сформувалась як станова група, що підрозділялася на спадкоємне Почесне громадянство та особисте. В той час як звання Почесний громадянин міста носило персональний характер. Почесне громадянство міст у Російській імперії не регулювалося законодавчо, був відсутнім єдиний документ щодо його присудження. Звання надавалося особисто імператором, тому процедура розгляду документів не мала часових обмежень. Відомі випадки тривалого затягування органами імперської влади присвоєння звання. У 1875 році Севастопольська міська дума надіслала клопотання про присвоєння звання Почесний громадянин міста І. Казі. Позитивне рішення з цього питання було отримано лише через 20 років;

– визначено, що діяльність Почесних громадян, зокрема Б. фон Глазенапа, О. Рихтера, Є. Богдановича, допомогла містам у відбудові після руйнівної, особливо для Севастополя, Кримської війни. Завдяки ініціативам Почесних громадян міста зуміли досить швидко перелаштуватися з виключно військово-морської сфери розвитку на комерційно-торговельну. Це дозволило після скасування заборони для Російської імперії мати свій військово-морський флот на Чорному морі, перетворити міста на багатофункціональні порти, що стали одними з найбільш розвинених у регіоні;

– досліджено, що персональний внесок Почесних громадян південноукраїнських міст Миколаєва та Севастополя у розвиток регіону є достатньо високим. Почесні громадяни лобювали розвиток економіки, поліпшення міського побуту – прокладання водогонів та каналізацій, поліпшення екології міст, започатковували електричний транспортний рух та музейну справу. Уклали кошти, зокрема й особисті, у розвиток медичних та освітніх закладів. Слід виокремити Почесних громадян Миколаєва – Олексія та Самуїла Грейгів, морського міністра І. Григоровича, мецената та просвітника Є. Богдановича. Серед Почесних громадян Севастополя – військовий інженер Е. Тотлебен, військовий губернатор П. Кислинський, градоначальник П. Перелешин, міський голова І. Казі та інші.

– Здійснене нами дослідження доводить актуальність подальшого вивчення проблеми як у контексті соціокультурного розвитку українських земель модерної доби, так і відносин певних станових груп населення. У зв'язку з цим слід окреслити такі напрями перспективних досліджень: *по-перше*, подальша розробка регіональних аспектів питання, оскільки у низці

областей України історія Почесного громадянства досліджена недостатньо. *По-друге*, виявлення за матеріалами архівних фондів, нових імен Почесних громадян міст. Із цього випливає *третій перспективний напрям* наукових досліджень – детальне і комплексне вивчення біографій та складання повного списку Почесних громадян на загальнодержавному рівні, оцінка результатів їх діяльності. *По-четверте*, науковий інтерес становить порівняльний аналіз соціокультурного розвитку українських земель, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. Фесенко А. А. Морський міністр І. К. Григорович – старший архівіст морського архіву в Санкт-Петербурзі (за матеріалами Російського державного архіву військово-морського флоту) // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2009. № 3–4. С. 251–257.

2. Фесенко А. А. Новий погляд на діяльність адмірала Олексія Грейга – головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря, військового губернатора міст Миколаєва та Севастополя // Архіви України. Науково-практичний журнал. Київ, 2011. № 1–3. С. 194–205.

3. Фесенко А. А. Чумной бунт в Севастополі в 1830 году // Культура народів Причорномор'я: научний журнал. Симферополь, 2011. № 204. С. 52–57.

4. Фесенко А. А. Практика присвоєння звання «Почесний громадянин міста» на прикладі Миколи Романова // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 301–305.

5. Фесенко А. А. «Почесне громадянство міста» як форма суспільного визнання особистого внеску Е. Тотлебена в розвиток Севастополя // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. Випуск 1.43: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2017. С. 60–65.

6. Фесенко А. А. Важелі заохочення громадської активності на прикладі вручення звання «Почесний громадянин міста» П. І. Кислинському // Емінак: науковий щоквартальник. Збірник наукових праць. Випуск 2 (18). Київ-Миколаїв, 2017. С. 20–23.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

7. Фесенко А. А. Первые почетные граждане дореволюционного Севастополя // Росія – Крим – Балкани: діалог культур. Наукові доповіді міжнародної конференції (Севастополь, 6–10 вересня 2004 р.). 2004. С. 319–324.

8. Фесенко А. А. Анализ документов и печатных изданий, посвященных празднованию юбилеев П. С. Нахимова // Севастополь: взгляд

в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя. Севастополь. 2006. С. 286–293.

9. Фесенко А. А. Почетные граждане дореволюционного Севастополя – участники Крымской войны 1853–1856 гг. // Альмінські читання. Матеріали науково-практичної конференції. Сімферополь, 2008. С. 113–127.

10. Фесенко А. А. Севастополь. Энциклопедический справочник. Севастополь, 2008. СС. 122–123, 376–177, 499–500, 623–624, 654–655, 679–680, 685, 691, 724, 743–744, 1023–1031.

11. Фесенко А. А. Роль М. С. Воронцова в подавлении восстания в городе Севастополе в 1830 году: анализ источников // Воронцовский сборник. Выпуск 2. Одесса: Студия «Негоциант», 2009. С. 159–172.

12. Фесенко А. А. Деятельность адмирала А. С. Грейга в должности главного командира Черноморского флота и портов, военного губернатора Николаева и Севастополя в 1816–1833 гг. (первый почетный гражданин Николаева) // IX Таврійські наукові читання. Збірка матеріалів. Сімферополь, 2009. С.120–129.

13. Фесенко А. А. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов. Почетные граждане города Севастополя. К 225-й годовщине со дня основания города. Севастополь, 2008. С.70–71, 72–73, 76, 77–96, 344–345, 418–419, 456–457.

14. Фесенко А. А. «За труды во благо Отечества». К 180-летию Е. Богдановича – почетного гражданина города Севастополя, участника Крымской войны // Матеріали науково-практичної конференції «Альмінські читання». Сімферополь, 2012. Вип. № 3. С.111–120.

15. Фесенко А. А. Павел Перелешин, участник Крымской войны и почетный гражданин города Севастополя // Матеріали науково-практичної конференції «Альмінські читання». Сімферополь-Бахчисарай, 2014. Вип. № 5. С. 119–128.

16. Фесенко А. А. Практика присвоения звания «Почетный гражданин города» на примере Севастополя в середине XIX – начале XX вв. // Аркасівські читання: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 126–129 с.

АНОТАЦІЯ

Фесенко А. А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половині XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2018.

Дослідження присвячено внеску Почесних громадян у соціально-економічний, громадсько-політичний та культурний розвиток міст Півдня України з урахуванням подій XIX – початку XX ст. На основі комплексного

аналізу значного кола архівних джерел визначено головні механізми формування та організаційного впровадження ключових засад державної політики Російської імперії щодо заявлених у дисертації станових груп та персоналій. З'ясовано специфіку змін у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному становищі міського населення Миколаєва та Севастополя протягом досліджуваного періоду. Доведено визначальну роль Почесних громадян у зростанні благоустрою міст. Вокревлено відмінності між становою групою «Почесний громадянин» та персональним званням «Почесний громадянин міста».

На численних фактах участі Почесних громадян міст у повоєнному відновленні, доведено, що їх дії стали одними з ключових, які дозволили не тільки подолати руйнування Кримської війни, а й лобювати ті економічні сфери, що до цього часу не знайшли необхідного розвитку, зокрема комерційну торгівлю.

Показано, що на початку ХХ ст. прискорення темпів капіталістичного господарювання активізує роль громадськості у присвоєнні звання «Почесний громадянин міста».

Ключові слова: Почесний громадянин, Почесний громадянин міста, міське самоврядування, соціокультурна політика, станові категорії.

АННОТАЦИЯ

Фесенко А. А. Вклад почетных граждан Юга Украины в развитие региона второй половины XIX – начала XX ст. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Николаевский национальный университет имени В. А. Сухолинского. – Николаев, 2018.

В диссертации проведено комплексное исследование становления и трансформации института Почетного гражданства и звания Почетный гражданин города. В работе прослежена специфика деятельности Почетных граждан в вопросах социально-экономического, общественно-политического и культурного развития Николаева и Севастополя.

Рассмотрены особенности награждения званием «Почетный гражданин города» и выявлены различия с сословной категорией «Почетный гражданин». Показаны основные формы взаимодействия элитарных сословных групп с общественностью. Доказано, что деятельность Почетных граждан городов стимулировала возрождение Севастополя и Николаева после Крымской войны и способствовала их превращению в ключевые портовые центры Черноморского региона.

Ключевые слова: Почетный гражданин, Почетный гражданин города, городское самоуправление, социокультурная политика, сословные группы.

SUMMARY

Fesenko A. A. The contribution of honorary citizens of the South of Ukraine to the development of the region of the second part of the nineteenth and early twentieth centuries. – Manuscript

The thesis for the degree of a candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Mykolaiv V. O. Sukhomlynsky National University. – Mykolaiv, 2018.

The research is devoted to the contribution of Honorary citizens to the social-economic, social-political, and cultural development of the cities of the South of Ukraine, taking into account the events of the nineteenth and early twentieth centuries. On the basis of a comprehensive analysis of a significant range of archival sources, the main mechanisms for the formation and implementation of the key principles of the state policy of the Russian Empire regarding the groups and personalities that were declared in the thesis, were determined.

An analysis of the historical material allows us to see that the promotion of worthy citizens and the public recognition of merit in tsarist Russia were mainly bureaucratic, was carried out through a long process of administrative approval. In the course of the study, it was proved that in general in the Russian Empire the program of public recognition was carried out by the state. The reason for this is the weakness and underdevelopment of civil society and the weakness of public institutions. Following the practice of awarding the title «Honorary Citizen of the City», which was formed in the capital cities of the Russian Empire, it was shown that it was taken over by other cities, including Mykolaiv and Sevastopol, since there was no single document regulating the procedure for their assignment in the legal system.

Determined that unlike the class, Honorary citizenship of the cities was not associated with the acquisition of material and social privileges, there was no succession, but became the evaluation of the results of the activity of a particular person and his contribution to the development of the city or the country as a whole.

In the course of the research, the researcher outlines the concept of the Institute of Honorary Citizenship. The differences between the statuses of the Institute of Honorary Citizenship and the honorary citizenship of cities are found out. According to the archival documents, the names of honorary citizens of the cities of Mykolaiv and Sevastopol were established, supplemented and corrected factual gaps in their biographies.

The role of the Honorary Citizenship Institutes as independent and effective forms of organization of social life has been characterized, which helped to transform Mykolaiv and Sevastopol into centers of economic and cultural activity of the population.

The peculiarities of changes in the social-economic, social-political and cultural situation of the urban population of Mykolaiv and Sevastopol in the region during the studied period are considered. The role of honorary citizens of cities in the improvement of urban amenities is noted. The differences between the «Honorary Citizen» class group and the personal title «Honored Citizen of the City» are detailed.

The numerous facts of the participation of Honorary citizens of cities in the post-war reconstruction have proved that their actions became one of the key ones, which allowed not only to overcome the destruction of the Crimean War, but also to develop those economic spheres that until now have not found the necessary development - commercial trade.

It was shown that at the beginning of the 20th century the acceleration of the pace of capitalist economy activates the role of the public in conferring the title «Honorary Citizen of the City».

Keywords: Honorary citizen, Honorary citizen of the city, city self-government, social-cultural policy, class categories.

Підп. до друку 21.04.2018. Формат 60×84/16.
Обл.-вид. арк. 0,9. Ум. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. 2104-2.

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво МК № 11 від 26.01.2007 р.

